

O'ZBEK VA TURK TILLARIDA IZOHLI LUG'AT TUZISHNING LINGVOSTATISTIK VA METODIK TAMOYILLARI

Usmonova Odina Siddikovna
Andijon Davlat chet tillari instituti o'qituvchisi
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek va turk tillarining izohli lug'atshunosligi qiyosiy jihatdan tadqiq etiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — ikki qardosh turkiy til leksikografiyasidagi lug'at tuzish tamoyillari, so'z tanlash mezonlari va ma'no izohlash usullarini aniqlashdir. Ushbu maqolada “O'zbek tilining izohli lug'ati” va Turk Dil Kurumu lug'atlarining makro va mikrostrukturasi tahlil qilingan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, o'zbek lug'atchiligi ko'proq akademik-filologik an'analarga, turk lug'atchiligi esa korpusga asoslangan dinamik va amaliy modelga tayanadi.

Kalit so'zlar: leksikografiya, izohli lug'at, o'zbek tili, turk tili, makrostruktura, mikrostruktura, lingvostatistika, korpus lingvistikasi, definitsiya.

Abstract: This article provides a comparative study of the explanatory lexicography of the Uzbek and Turkish languages. The primary objective of the research is to identify the principles of dictionary compilation, word selection criteria, and sense-definition methods in the lexicography of these two related Turkic languages. The paper analyzes the macro and microstructure of the “Explanatory Dictionary of the Uzbek Language” and the dictionaries of the Turkish Language Association. The findings indicate that Uzbek lexicography relies more on academic-philological traditions, whereas Turkish lexicography follows a corpus-based dynamic and practical model.

Keywords: lexicography, explanatory dictionary, Uzbek language, Turkish language, macrostructure, microstructure, linguostatistics, corpus linguistics, definition.

O'zbek va turk tillari bir ildizga mansub bo'lsa-da, ularning leksikografik taraqqiyoti o'ziga xos tarixiy yo'lni bosib o'tgan. O'zbek leksikografiyasida Sharq mumtoz an'analari va rus maktabi ta'siri sezilsa, turk leksikografiyasida G'arb modellari va "Til inqilobi" natijalari ustuvorlik qiladi.

Tadqiqotning dolzarbligi ikki qardosh tilning leksik fondini tizimlashtirish, yagona turkiy terminologik bazani yaratish ehtiyoji, an'anaviy qog'oz lug'atlardan korpusga asoslangan lug'atlarga o'tish zaruriyatidadir.

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida komparativistik va struktur-semantik tahlil tanlab olindi. Maqolada qo'llanilgan metodlar quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

Tadqiqot obyekti sifatida O'zbekiston Fanlar akademiyasi tomonidan nashr etilgan 80 000 dan ortiq so'zni o'z ichiga olgan "O'zbek tilining izohli lug'ati" hamda Turk Til Qurumi tomonidan muntazam yangilanib boriladigan "Güncel Türkçe Sözlük" olindi. Tanlanma sifatida "madaniyat", "yurak/kalp", "bilim" kabi fundamental tushunchalarning berilish tartibi o'rganildi.

Lug'at maqolalarini tahlil qilishda quyidagi 4 ta asosiy parametr qo'llandi:

1. Leksik-grammatik xarakteristika: So'z turkumlari va stilistik markerlarning berilishi.
2. Ma'no strukturasining iyerarxiyasi: Asosiy va ko'chma ma'nolarni tartiblash prinsiplari.
3. Etimologik ko'rsatkichlar: So'zning kelib chiqish qatlamlarini ko'rsatish darajasi.
4. Illustratsiya metodikasi: Badiiy iqtiboslar vs. sun'iy tuzilgan gaplar.

Tadqiqot natijasida o'zbek va turk leksikografiyasidagi lug'at tuzish tamoyillarining o'ziga xos jihatlari quyidagi jadval va tahlillarda namoyon bo'ldi:

O‘zbek lug‘atshunosligida so‘zlarni tanlashda adabiy til markazlashuvi kuchli. Turk lug‘atshunosligida esa “Living Turkish” tamoyili ustuvor bo‘lib, so‘zlashuv tiliga oid elementlar tezroq reestrغا kiritiladi.

Mezon	O‘zbek izohli lug‘ati	Turk güncel türkçe sözlük
So‘zlik hajmi	80 000+ so‘z va ibora	120 000+ (doimiy yangilanadi)
Asosiy manba	Klassik va zamonaviy adabiyot	Gazeta, internet va jonli nutq korpusi
Arxaizmlar	Alisher Navoiy asarlaridan namunalar ko‘p	Faqat jonli tilda saqlanganlari qoldirilgan
O‘zlashmalar	Arab-fors va ruscha qatlam saqlangan	Arab-fors so‘zlari turkiylashtirilgan

Tadqiqot ko‘rsatdiki, turk lug‘atshunosligida “yig‘iq definitsiya” usuli qo‘llaniladi. O‘zbek lug‘atlarida esa definitsiya ko‘proq tavsifiy xarakterga ega.

Misol uchun: “*Kitob*” so‘zi tahlili:

- OTIL: “Varaqlari biriktirib muqovalangan, muayyan mazmundagi yozma yoki bosma asar...”.
- TDK: “Ciltli yea ciltli sarak bir araya getirilmiř basılı kağıt yapraklarının bütünü”.

Tahlil qilingan 100 ta o'zakdosh so'zning:

- 65% holatda ma'no ko'lami bir-biriga mos keladi (Denotativ ma'no).
- 20% holatda o'zbek tilida ma'no ko'lami kengroq (masalan, "yurak" so'zi ham biologik, ham majoziy, ham jasorat ma'nosida).
- 15% holatda turk tilida terminologik aniqlik yuqoriroq (masalan, texnik terminlarning turkiy muqobillari tizimli berilgan).

Turk leksikografiyasi to'liq elektron bazaga o'tgan bo'lib, har bir so'zning talaffuzi va turli shevalardagi variantlari bilan bog'langan. O'zbek lug'atchiligida esa bu jarayon endi shakllanmoqda (masalan, *izohli.uz* portali), biroq ma'lumotlar bazasining o'zaro integratsiyasi hali past darajada.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, o'zbek lug'atshunosligi ko'proq filologik-akademik yo'nalishda, turk lug'atshunosligi esa amaliy-kommunikativ yo'nalishda rivojlanmoqda. O'zbek tili uchun turk tajribasidan "tezkor neologizmlarni lug'atga kiritish" va "etimologik ildizni har bir maqolada ko'rsatish" tamoyillarini o'zlashtirish maqsadga muvofiq.

Xulosa

O'zbek va turk tillarining izohli lug'atlarini qiyosiy-tipologik o'rganish natijasida quyidagi umumiy nazariy va amaliy xulosalarga kelindi:

O'zbek leksikografiyasi ko'proq akademik va klassik matnlarga tayanuvchi, so'zning tarixiy va ijtimoiy yukini saqlashga moyil konservativ modelga asoslanadi. Turk leksikografiyasi esa tilni doimiy yangilanuvchi tirik organizm sifatida ko'rib, neologizmlarni tezkor qabul qiluvchi dinamik modelni tanlagan.

Har ikki tilda ham uslubiy belgilash tizimi mavjud, biroq turk lug'atshunosligida so'zlarning "etimologik pasporti" mikrostrukturaga majburiy element sifatida kiritilgani foydalanuvchi uchun yuqori informativlikni ta'minlaydi.

Zamonaviy izohli lugʻatlar shunchaki qogʻoz nashr emas, balki korpus-lingvistika mahsulidir. Turk tili tajribasidagi “Güncel Türkçe Sözlük” onlayn platformasining funksionalligi oʻzbek leksikografiyasi uchun istiqbolli yoʻnalish hisoblanadi.

Ikki qardosh til oʻrtasidagi semantik tafovutlarni bartaraf etish uchun kelajakda “Oʻzbek-turk qiyosiy izohli lugʻati”ni yaratish tamoyillarini ishlab chiqish lozim. Bu turkiy tillar terminologik bazasini unifikatsiya qilishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Oʻzbek tilining izohli lugʻati: 5 jildlik / A.Madvaliyev tahriri ostida. – Toshkent: “OʻzME” davlat ilmiy nashriyoti, 2006-2008.
2. Madrahimov A. Oʻzbek leksikografiyasi tarixi va taraqqiyoti. Toshkent: Mumtoz soʻz, 2017.
3. Hojiyev A. Lingvistik terminlarning izohli lugʻati. Toshkent: Oʻqituvchi, 2002.
4. Sodiqov Q. Eski oʻzbek tili leksikasi. Toshkent: Akademnashr, 2020.
5. Türk Dil Kurumu. Güncel Türkçe Sözlük. Ankara: TDK Yayınları. [Online: sozluk.gov.tr], (2023).
6. Aksan Doğan. Anlambilim: Anlam Bilimi Dalları ve Türkçenin Anlambilimi. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2015.
7. Zgusta L. Manual of Lexicography. Prague: Academia, 1971.
8. Püsküllüoğlu Ali. Türkçe Sözlük. İstanbul: Doğan Kitap, 2004.